

OROSZ LÁSZLÓ

„[...] A RÉGI NÉMET ERÉNYEK SZELLEME, AZ ÚJ NÉMET HIBÁK NÉLKÜL”

A REICHSDEUTSCHE SCHULE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZTI BUDAPESTEN*

„Kisebbik fiam a Damjanich uccai Reichsdeutsche Schuleba jár” – kezdi egyik, a *Pesti Napló*ban 1932 nyarán megjelent cikkét Karinthy Frigyes. Az ember – akkor is, most is – fölkapja a fejét. A neves író tán nem érzi a Németországban előretörő militáns szélsőjobb veszélyét? Vagy tán épp azzal akarja megismertetni és esetleg személyes tapasztalatok révén elrettenteni tőle a cikkben megidézett fiát, Cinit?¹ Valójában igenis tájékozott volt ő a magyar fővárosban működő Németbirodalmi Iskola szellemiségét illetően: „[...] nagyon kitűnő iskola ez” – viszi tovább gondolatmenetét a lapban. „Az egész fölött a legjobb értelemben vett német humanista világszellem lebeg, a régi német erények szelleme, az új német hibák nélkül. Van külön magyar oktatás is és nem vettem észre, hogy a magyar művelődés tekintetében viszsamaradnának a gyerekek a hivatalos oktatási nyelv keretei közt.”²

Alighanem épp ez vezette a korabeli Budapest polgári elitjét arra, hogy az ekkor immár negyedszázada fennálló, eredetileg csupán a hazánkban ideiglenesen, gazdasági vagy épp diplomáciai posztokon kiküldetést teljesítő német állampolgárok gyermekeinek képzésére alapított intézménybe saját csemetéit is beírassa, ahol aztán azok – koedukált osztályokban³ – az elismerten magas színvonalon közvetített magyar műveltség mellett az európai látókört és szemléletmódot is elsajátíthatták. Az oktatás színvonaláról az iskola által kibocsátott, s később az élet legkülönbözőbb területein nyomot hagyó hírességek nevei tanúskodnak: mások mellett Darvas Iván, Gimes Miklós, Halász Előd, Kende Péter, Kornai János, Magyar Beck Vladimír, Markó László, Rényi Péter, Sattler Tamás, Székely Éva, Szentágothai János...

E nevek némelyike abban a tekintetben is igen beszédes, hogy a főváros zsidó lakossága is preferálta az intézményt, föl egész a zsidó nagypolgárság elérhetetlen

* A tanulmány a *VI. Újragondolt negyedszázad. Tudományos konferencia a Horthy-korszakról* című szimpózium keretében, 2016. november 25-én, Szegeden elhangzott előadás átdolgozott és kibővített változata.

¹ Karinthy Ferencről (1921–1992) van szó.

² KARINTHY FRIGYES: Német iskola. Gyerekek és felnőttek számára. *Pesti Napló*, 1932. június 19. 36.

³ Bericht über das 25. Schuljahr 1932–33. In: *25 Jahre „Reichsdeutsche Schule zu Budapest.”* Szerk. HUBLITZ, Friedrich-Karl. Budapest, 1933. 1. (A továbbiakban: HUBLITZ, 1933.) A jubileumi iskolai értesítő már első mondatában világossá teszi, hogy a fiúk és a lányok közös osztályokban tanulnak.

gazdagságú családjaiig (ide járt még a Goldberger birodalom kiszemelt örököse is, a később fiatalon egy ausztriai közlekedési baleset áldozatául esett György.⁴) Voltak időszakok, amikor az iskola tanulóinak 40%-a zsidó származású volt.⁵ Dénes Miklós, Karinthy Frigyes egykori titkára így emlékezett minderre az 1980-as években: „Cini egyszer hazajött az iskolából és megkérdezte: – Mondd Apa, ha az ember megöregszik, zsidó lesz belőle? – Honnan veszed ezt a marhaságot? – Mert nálunk az iskolában mindenkinek a nagyapja zsidó. Mire Karinthy: – Mondd azt, hogy a tied néger.”⁶ Azt, hogy a zsidók otthonra leltek itt, megerősíti Cini osztálytársa, Endrei Walter, a későbbi neves ipartörténész is: „A németek védelmében el kell mondanom, hogy a náciizmus nagyon későn vonult be az iskolába. Érettségiig, sőt ’39 után sem volt igazi zsidógyűlölet. [...] Szellemiségük ellenére kellett Hitlerjugend szervezetet alapítaniuk a németek számára.”⁷

Ilyen körülmények között annál szembeötlőbbek az iskola szellemiségének bemocskolására a II. világháború után azonnal megindult próbálkozások, egyebek mellett a *Szabad Népb*ben 1947 tavaszán olvasható sorok: „Ide, a németbirodalmi iskolába járatták csemetéiket a város minden részéből azok az úri szülők, akik a németiség iránt szédült rajongásukban nem bánták, ha tömény náci-szellemmel itatják át a fogékony lelkeket.”⁸ A rehabilitálásra valójában csak a rendszerváltás után kerülhetett sor, amikor a hírnevet szerzett egykori diákok közül mind többen emlékeztek vissza szeretetteljes szavakkal az ott töltött évekre,⁹ az egykori alma matert nemcsak hogy

⁴ Bécsben elhamvasztják a szerencsétlenül járt budai Goldberger Györgyöt. *Az Est*, 1936. július 4. 9. – A 22 esztendő fiatalembert (aki Goldberger Istvánnak, az Rt. ügyvezető igazgatójának fiaként három héttel korábban fejezte be bécsi főiskolai tanulmányait, és a nyár végén lépett volna munkába a budapesti gyárban) motorkerékpár-baleset érte a tervezett európai körútja előtt beiktatott ausztriai túra során kipróbálni szándékozott, alig néhány nappal azelőtt vásárolt járművével. „A szerencsétlen ifjút – a lap tudósítása szerint – autós kirándulók vértócsában találták az országúton. A motorkerékpár teljesen összeroncsolódott.”

⁵ Papp Gábor Zsigmondnak az iskoláról készített dokumentumfilmjében (ld. 11. jegyzet) az egyik egykori diák (Kende Éva mikrobiológus) édesanyja 30-as évek végi levelére hivatkozva használja ezt az arányszámot, amit aztán a filmmel foglalkozó sajtócikkek is átvesznek (BERNÁTH László: A birodalom iskolája. *Népszava*, 2005. január 19. 6.). – A külföldi német iskolákkal foglalkozó diszsertációjában az 1933-as évre egyharmados arányt (32,3%) hoz WAIBEL, Jens. *Die deutschen Auslandsschulen. Materialien zur Außenpolitik des Dritten Reiches. PhD-Diss.* Frankfurt/Oder, 2010. 136. [A továbbiakban: WAIBEL, 2010.]

⁶ KARINTHY Márton: A boszorkánykérdés végső megoldása. *Szombat. Zsidó politikai és kulturális folyóirat*, 2003. november 1. – <http://www.szombat.org/archivum/karinthy-marton-a-boszorkanykerdes-vegso-megoldasa-1352774062>

⁷ Uo.

⁸ „Reichsdeutsch-Schule”. *Szabad Népb*, 1947. április 30. 4.

⁹ Különös melegség árad az egykori iskolát felidézve Darvas Iván önéletrajzi könyvéből. DARVAS Iván: *Lábjegyzetek*. Budapest, Európa, 2001.

elhatárolva az ordas eszméktől, de – mint ahogy Székely Éva tette 2003-ban, a *Népszavában* – zsidó származásúként is „ideális közösségként” bemutatva azt.¹⁰ A legtöbbet azonban Papp Gábor Zsigmond filmrendezőnek köszönheti az iskola emlékezete, aki remek (2004-ben, a 35. Magyar Filmszemlén díjnyertes) dokumentumfilmet szentelt a témának.¹¹

A német tannyelvű iskola megalapítása egy régóta érlelődő probléma orvoslását jelentette. A századforduló táján hosszabb-rövidebb ideig Budapesten hivatali szolgálatot teljesítő birodalmi német állampolgárok számára komoly fejtörést okozott, hogyan tudnák hazatérük után gyermekeiket visszaintegrálni a német oktatási rendszerbe, illetve pótoltatni velük az otthoni tantervek követelményrendszere kapcsán törvényszerűen mutatkozó hiányosságait. Épp ezért a mégoly neves budapesti iskolákat is inkább mellőzték. A lehetőséget számukra az hozta el, amikor a budapesti németajkú református közösség¹² lelkipásztora, Richard Klar¹³ 1908-ban kijárta a kultuszminisztériumnál, hogy – egyelőre még csak – megtűrjenek egy magániskolát, pontosabban annak egyetlen Németországból idehozott tanítóját, a birodalmi német szülők 16 gyermeke számára.¹⁴

Az előterjesztett kéréssel és az annak engedélyezésével kapcsolatos közhangulatot jól dokumentálják a korabeli lapok (*Budapesti Hírlap*, *Pesti Hírlap*, *Pesti Napló*, *Népszava*), melyekből a szóban forgó sajtótermékek eltérő politikai habitusa dacára világosan kiolvasható a németországi pángermán köröknek tulajdonított törekvésekkel szembeni – olykor hisztériáig fajuló – elutasítás. A *Budapesti Hírlap* 1909–10 folyamán nyolc alkalommal tért vissza a kérdésre, mégpedig nem is burkoltan a létesítés, majd a jóváhagyás ellen izgató hangnemben. A fővárosi közgyűlésről tudósítva

¹⁰ Az olimpiai bajnok visszaemlékezése szerint a „[...] diákság koedukált és nemzetközi volt. Jó és kevésbé jómódúak, más-más vallásúak. Mégis ideális közösségben éltünk. Imádtam iskolába járni.” SZÉKELY ÉVA: „Egy nagy csapat tagja leszek...” *Népszava*, 2003. február 8. 8.

¹¹ PAPP GÁBOR ZSIGMOND: A birodalom iskolája. (2003, 57 perc) – Az alkotás a 35. Magyar Filmszemlén a legjobb dokumentumfilm és a dokumentumfilmek operatőri kategóriájának díját is elnyerte. A film harmadik darabja a rendező tematikus trilógiájának, melynek első része (A kollégium végnapjai; 1996) az Ötvös-kollégium 1945–1950 közötti időszakáról szól, második része pedig (Sihedernyi koromban; 2000) a kommunista elitképzőként 1946–1956 között működő Gorkij Iskoláról.

¹² BUCSAY Mihály: A budapesti németajkú református gyülekezet százhusz éve. *Theológiai Szemle*, 1978. 345–348.

¹³ Richard Klar (1868–1933) 1904 és 1912 között volt a gyülekezet lelkipásztora. Rövid életrajzát (fényképekkel) ld.: www.wikitree.com/wiki/Klar-29

¹⁴ Bericht über das 25. Schuljahr 1932–33. In: HUBLITZ, 1933. 1. A Németországból idevezényelt első tanár neve Klemm volt, aki mellé már az 1910/11-es tanév kezdetén szerződöttetek egy második tanerőt, Gustav Wolfot. Klemm hazaköltözése után (1912) ő vitte tovább az iskolát, s oktatott a felmenő rendszerben gyarapodó VI. és VII. osztályokban, míg a IV. és V. osztályok (Georg Rezat), illetve az I., II. és III. osztályok (Ilse Pape) ellátására új tanerőket szerződttetett. Uo. 2.

kiemelte Szilágyi Károly interpellációját, amely a testületet amiatt támadta, mert az már eleve nem tiltotta meg a kultuszminiszternek a német iskola ügyében folytatott tárgyalásokat. Ő ugyanis „veszedelmes precedensnek tartja a dolgot, a mely például szolgálhat a nemzetiségeknek.”¹⁵ A lap maga is egyetértett abban, hogy a felállítandó iskola „melegágya volna a germanizmusnak”,¹⁶ majd utalt Nagy Dezső tervezett interpellációjára is, melytől az végül „Apponyi gróf kérésére elállott.”¹⁷ Hírt adott továbbá „az Országos Magyar Szövetség, a Magyar Iskolaegyesület és több kultúregyesület” emlékiratáról is, jelezve, hogy az „figyelmeztet arra a veszedelemre, a melyet a német iskolák meghonosodása jelentene Budapesten s arra kéri a kultuszminisztériumot, hogy az iskolának ne adja meg az engedelmet.”¹⁸ Hivatkozott még a Németországba áttelepült („megszökött”) erdélyi szász Lutz Korodinak¹⁹ az *All-deutsche Blätter*ben megjelentetett gondolataira is, miszerint a budapesti német iskola feladata, „hogy a budapesti németajkú magyar állampolgárokat is megszabadítsa a magyar iskolától és a magyar nyelv használatától”.²⁰

Kimondottan uszító hangnem is megjelent a lapban: „A kik azt hitték, hogy a budapesti német iskola engedélyezésével az ügy el van intézve, – csalódtak. A pángermánoknak ilyen iskola, ilyen kikötésekkel nem kell. Csak első lépésnek tekintik – a további haladásra. Mert nekik nem iskola kell, hanem egy jelentős intézet, mely a magyarországi és Budapest környéki pángermán izgatásnak csomópontja legyen.”²¹ Az ellenérzések dacára, „bevégzett ténnyel állván szemben”, az Országos Magyar Iskolaegyesület igazgatótanácsi ülése is (Rákosi Jenő elnöklete alatt) kénytelen volt tudomásul venni a kérelem pozitív elbírálását.²²

¹⁵ A főváros közgyűlése. *Budapesti Hírlap*, 1909. január 21. 13.

¹⁶ A budapesti német iskola. *Budapesti Hírlap*, 1909. február 6. 3.

¹⁷ A budapesti német iskola ügye a német birodalmi gyűlésben. *Budapesti Hírlap*, 1909. április 9. 7.

¹⁸ A budapesti német iskola ügye. *Budapesti Hírlap*, 1909. szeptember 2. 3.

¹⁹ Lutz Korodi (1867–1954) az egyik vezéralakja volt a nagyszebeni székhelyű Szász Néppárt 1890 utáni magyarbarát politikai irányvonalát hevesen támadó – Zöldeknek nevezett – pártion belüli ellenzéknek, mely elégedetlen volt a kiegyezés rendszerével, a megalkuvó szász politizálással, és a nemzetiségektől lojalitás gyanánt önnön nemzeti törekvéseik feladását váró kormányzattal. Ez a tömörülés, szakítva a fősodorral, következetesen kereste az elégedetlenkedő többi nemzetiséggel való kapcsolatot (különösen fontos fejleménye volt ennek a szászok és a románok egymásra találása, a kölcsönös szolidaritásvállalás a sajtóperek kapcsán). Amikor Lutz Korodi a Memorandum-per (1894) során a románok védelmében a nemzetiségi kérdés megfontoltabb kezelését kérte számon, akkor a „nemzetiségi gyűlölködés felszítása” miatt vád alá helyezték, aminek folyománnyaképp 1903-ban inkább elhagyta az országot.

²⁰ A budapesti német iskola. *Budapesti Hírlap*, 1909. szeptember 3. 3.

²¹ A budapesti német iskola és a pángermánok. *Budapesti Hírlap*, 1910. november 12. 11. A lap a jövőre nézve azt jósolja, hogy „[...] a német iskolával ezentúl még több baj lesz, mint lett volna, ha egyáltalán nem is engedélyezik.”

²² Egyesületek. Az Országos Magyar Iskola-Egyesület. *Budapesti Hírlap*, 1910. november 5. 14.

Az iskolaalapítási szándékkal kapcsolatos leplezetlen ellenérzés fórumaként jellemezhető a *Pesti Hírlap* is. *Pángermán örölködés* című cikkében a lap már évekkorábban előveszi a kérdéskört. „Talán nincs ország a világon, ahol olyan erőszakosan nyomnának el más nemzetiségeket, mint a német birodalomban, de isten ments, hogy a németeket érje külföldön valami rövidség nyelvük tekintetében, a pángermánok azonnal feljajdulnak. [...] A legújabb »sérelem« az, hogy a budapesti elemi iskolákból a német nyelvet kiküszöbölik.” A berlini *Deutsche Warte* című lap ezért „[...] sürgősen azt ajánlja, hogy Budapesten külön német iskolát állítsanak, német birodalmi alattvalók gyermekei részére, akik Budapesten laknak. Mert különben megeshetnék, hogy a német fiúk Budapesten egészen elmagyarosodnak.” A lap még hozzáfűzi: „Utóvégre ez se volna valami hallatlan injuria, semmi esetre sem olyan hallatlan, mint ahogy a lengyelekkel Posenben elbánnak.”²³ 1909 tavaszán a lap arról is beszámol, hogy a budapesti német iskola ügye a német birodalmi gyűlésben is terítékre került, s ott a megszólalók nehezményezték, hogy „[...] akkor, mikor a német birodalom hatalmának egész súlyával a szövetséges monarchia mellé állott és fényes példáját adta szövetségesi hűségének, [...] Budapesten a németek egy kérésével szemben ily nagyfokú idegenkedés nyilvánul.”²⁴

A *Pesti Napló* ugyanakkor érzelemmentes (és a neki tulajdonított jelentőséghez szabottan rövid) tudósításban számol be arról, hogy „[...] egy vállalkozó engedelmet kért a közoktatási minisztertől, hogy a fővárosban ideiglenesen megtelepedett porosz, illetőleg német birodalmi alattvalók gyermekei részére német tannyelvű elemi iskolát állíthasson. A miniszter véleményezés végett a fővároshoz küldötte le a kérvényt. A tanács a főváros nevében ma azt az előterjesztést tette, hogy nincs észrevétele az iskola felállítása ellen [...]”²⁵ Nagy Dezső képviselő interpellációs szándékának az Apponyi Albert kultuszminiszterrel való találkozást követő visszavonásáról e lap is beszámol.²⁶

A *Népszava*, aligha meglepő módon, a hisztérikus magyar reakciók sovíniszta motivációit karikírozó, gúnyos hangnemben tudósít a „Szilágyi Károly nevű ifjú városatyá” interpellációjáról: „Az interpelláló szörnyű veszedelmet lát a fölállítandó iskolában és nagy pátosszal, egész koszorúra való szóvirággal iparkodott a hazát ettől a veszedelemtől megmenteni. Hazafias igyekezetét csendes mosolygás jutalmazta a városatyák megritkult sorai közt.”²⁷ A létesítendő német iskolával kapcsolatos gyanakvás általános légkörén túl, kézbe véve immár a korszak hivatalos értesítőit

²³ Pángermán örölködés. *Pesti Hírlap*, 1902. július 16. 9.

²⁴ A budapesti német iskola ügye a német birodalmi gyűlésben. *Pesti Hírlap*, 1909. április 9. 8.

²⁵ Német iskola Budapesten. *Pesti Napló*, 1909. január 5. 15.

²⁶ Elmaradó interpelláció. *Pesti Napló*, 1909. február 6. 8.

²⁷ A főváros közgyűlése. *Népszava*, 1909. január 21. 6.

is, pontosan végigkövethető a székesfőváros közgyűlésében lezajlott engedélyezési vita és a jogkörök későbbi szélesítésére irányuló ügymenet is (*Fővárosi Közlöny, Belügyi Közlöny, Hivatalos Közlöny*).²⁸

Zichy János kultuszminiszter 1910 szeptemberében aztán hivatalosan is engedélyezte az intézményt, az 1912/13-as tanévről pedig már az első nyomtatott Jahresbericht [éves értesítő] is napvilágot látott. Az iskola az 1910-es évek elejétől jelentette meg évkönyveit, melyek legteljesebb gyűjteményét (kisebb megszakításokkal az 1913/14-es és az 1936/37-es tanévek közti időszak anyagát) az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum őrzi. 1913 tavaszától más külföldi államok német anyanyelvű polgárai is beirathatták gyermekeiket²⁹ (a magyarok majd csak 1923-tól,³⁰ külön kultuszminiszteri engedéllyel): a tanulók száma az év végére 90-re ugrott.

Az oktatás ekkor még a német református gyülekezet Alkotmány utca 15. sz. alatti épületében folyt, majd az 1913/14-es tanév kezdetétől a Kálmán utca 10. sz. alatti bérházban. Az iskolát működtető egyesület (Verein „Reichsdeutsche Schule”) hivatalos elismerésével³¹ párhuzamosan, 1917 februárjában végre sor kerülhetett egy saját iskolaépület megvásárlására is a Damjanich utca 4. sz. alatt,³² ahol az év szeptemberében kezdődhetett meg az oktatás.³³ 1929-ben aztán a szomszédos (Damjanich utca 6. sz. alatti) épületet is sikerült megszerezni,³⁴ így azok összenyitása révén végképp

²⁸ *Fővárosi Közlöny*, XX/7. sz. 1909. január 22. 123–124. (Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1909. évi január hó 20-án tartott rendes közgyűlése, Szilágyi Károly interpellációja); uo. XXI/85. sz. 1910. november 15. 1965. (A közoktatási bizottmány f. hó 11-én gróf Festetics Géza tanácsnok elnöklete alatti ülése, Havass Rezső interpellációja, Festetics válasza); uo. XXII/4. sz. 1911. január 13. 60–61. (Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1911. évi január 11-én tartott rendes közgyűlése, Havass Rezső interpellációja). – *Belügyi Közlöny*, XXII/10. sz. 1917. február 25. 285. (Egyleti alapszabályok, A „Reichsdeutsche Schule” Egyesület alapszabályának a belügyminiszter által – 16 184/1917. B.M. sz. alatt – tett láttamozása). – Ugyanerről ld.: *Budapesti Közlöny*, 1917. február 15. 4. – *Hivatalos Közlöny*, XXXII/7. sz. 1924. április 1. 69–71. (A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1923. évi 136 843/V. sz. rendelete, 7. p.: magyar állampolgárságú gyermekek a budapesti „Reichsdeutsche Schule”-ba történő fölvetelének engedélyezése miniszteri hatásköréről)

²⁹ Bericht über das 25. Schuljahr 1932–33. In: HUBLITZ, 1933. 2.

³⁰ 1923. évi 136 843/V. VKM sz. rendelet. – Ld. továbbá: K. F. [KEMÉNY Ferenc]: A budapesti német birodalmi iskola. *Magyar Paedagogia*, 1927. 48–51., 49. [A továbbiakban: KEMÉNY, 1927.]

³¹ Az engedélyezés 16 184/1917. B. M. sz. alatt történt meg.

³² A *Fővárosi Közlöny Ingatlanok forgalma* rovatának táblázatából megtudhatjuk, hogy a VII. kerületi 4240/a helyrajzi szám alatti ingatlant mintegy 380 ezer koronás vételáron szerezte meg a „Reichsdeutsche Schule” Egyesület Dalmady Sándornétól és birtoktársaitól. *Fővárosi Közlöny*, 1917. április 20. 727.

³³ Bericht über das 25. Schuljahr 1932–33. In: HUBLITZ, 1933. 2–3.

³⁴ *Fővárosi Közlöny*, 1929. július 2. 1448. Az Egyesület 320 ezer pengőért vásárolta meg a 4239/a helyrajzi számú épületet Schwimmer Imrétől és birtoktársaitól. Az összenyitással kapcsolatos átépítési munkálatokhoz megkapott építési engedélyről is ugyaninnen értesülünk. *Fővárosi Közlöny*, 1929. augusztus 2. 1669.

sikerült úrrá lenni a helyszükén. A 9. évfolyam elindításával, az 1915/16-os tanévtől kezdve középiskolává bővült az intézmény, a tanulósám pedig nemsokára a kétszázat is meghaladta. A forradalmak éve a szénhiánnyal és a spanyolnátha-járvánnyal nemcsak a diákok létszámát felezte meg, de egy csaknem teljesen új tanári kar verbuválására is szükség volt az 1919/20-as tanév kezdetén. A gyors fejlődés nyomán a magyar kultuszminiszter, Vass József és a budapesti német követ, Fürstenberg-Stammheim³⁵ közös megállapodása alapján – az 1921/22-es tanévtől kezdve – a németbirodalmi iskola keretében egy négyosztályos elemi (I–IV.) és egy nyolcosztályos főreáliskola (V–XII.) működött.³⁶ A húszas évek közepére aztán – egyidejűleg a magyar állampolgárságú gyerekek felvételének lehetőségével (1923) és a 12 osztályos „teljes értékű oktatási intézménnyé” válással (1924) – az iskola számára eljött a felemelkedés és a prosperálás időszaka.

1925-ben a tanulók száma átlépte az ötszázat, ugyanebben az évben pedig az intézmény kiállíthatta az első érettségi bizonyítványt.³⁷ Népszerűsége olyan magasra emelkedett, hogy még a borsos tandíj ellenére is évről-évre túljelentkezés mutatkozott, ezért aztán az 1928/29-es tanévben beiratkozott diákoknak az 1939/40-es tanév végén érettségit tett (XII.) évfolyama volt az utolsó, ahol csak egyetlen osztály alkotott egy évfolyamot, az 1929/30-as tanévtől kezdve ugyanis a nagy túljelentkezésre tekintettel már évfolyamonként két osztályt (a és b) indítottak el.³⁸ Mégis nem egyszer kényszerült az iskola a napilapokban közzétenni az éves tanulói létszámkeret beteltét: „A német birodalmi iskola iránt a fővárosi szülők körében az idén olyan nagymértékű érdeklődés volt, amilyen az iskola fennállása óta nem fordult még elő. [...] A német iskola igazgatósága közli, hogy az idén a felvételeket, illetve

³⁵ Egon Graf von Fürstenberg-Stammheim (1869–1925) 1912 és 1922 között állt a német képviselőlet élén, 1921 októberéig (elődeihez hasonlóan) főkonzulként, majd ezt követően (elsőként ilyen rangban) követként.

³⁶ Bericht über das 25. Schuljahr 1932–33. In: HUBLITZ, 1933. 4.

³⁷ DEGER, Ernst: Die Reichsdeutsche Schule in Budapest. In: *Deutsche in Budapest*. Szerk. HAMBUCH, Wendelin. Budapest, Deutscher Kulturverein, 1999. 272–275., 272. A gyűjteményes kötet a német nyelvű kiadást megelőző évben magyar nyelven is megjelent. Ld.: *Németek Budapesten*. Szerk. HAMBUCH Vendel. Budapest, Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. Ugyanakkor a két kötet tanulmányai nem fedik egymást, akadnak, amelyek csak a német, illetve csak a magyar változatban szerepelnek. Az iskola egykori tanáráként személyesen is érintett Deger (akinek neve a német kiadásban hibásan, Degger alakban szerepel) eredetileg német nyelven íródott cikke sajnos meglehetősen pongyola, olykor kifejezetten hibás fordításban került közlésre: Német Birodalmi Iskola (Reichsdeutsche Schule) Budapesten. I. m. 188–190. [A továbbiakban: DEGER, 1998.] – A teljes értékű intézmény rangját („Vollanstalt”) 1926. júniusi határozatával a német belügyminisztérium is biztosította számára. KEMÉNY, 1927. 50.

³⁸ Bericht über das 31. und 32. Schuljahr 1938–40. Budapest, 1940. Schülerzahl der einzelnen Klassen. 16.

beíratásokat teljesen befejezték és az iskola nem képes a jelentkezők nagy részét befogadni.”³⁹ Az iskola tanulószámának az alapítás óta eltelt időszakban végbement változásáról (1940-ben már 740 körüli a létszám) az 1938 és 1940 közti két tanév összevont értesítőjében látványos grafikonon tájékoztat.⁴⁰ 1940 májusában elindult a Reichsdeutsche Schule óvodája is (15 gyermekkel), ám számuk – az aktuális Jahresberichte szerint – már 1940/41-ben 90-re, 1941/42-ben pedig 120-ra emelkedett.

E változásokkal olyan kötelezettségek jártak együtt, amelyek a tantervre vonatkozó mélyreható módosításokat tettek szükségessé. Az iskola – magyar nemzetiségű tanulói érdekében – a többi magyar középiskola diákjaiéval azonos mértékű ismereteket kellett nyújtson a magyar nyelv, irodalom, történelem, földrajz területén. Elsősorban a magyar nyelvnek kellett az eddigiekhez képest nagyobb érvényt szerezni, ily módon a magyar mint tantárgy heti óraszámát két és félszeresére (12-ről 31-re) emelkedett,⁴¹ s az évtized során még tovább nőtt. A magyar tematikájú foglalkozásokon részt kellett vegyen az iskola minden osztályának minden tanulója, tehát a nem magyarok is. Ebből – bár az említett tárgyak kivételével a tanítás nyelve természetesen a német volt, s a tankönyvek is német birodalmiak voltak⁴² – az iskola légkörének, szellemiségének átalakulása következett, s a magyar nyelv és kultúra terjesztése fontos faktorrá vált. Az intézményben „a birodalmi német gyermekeket [...] Magyarország régi becses kultúrájában jártassá teszik”, míg „magyar barátaink gyermekei számára iskolánk annak lehetőségét nyújtja, hogy a német nyelvet és kultúrát kényelmesen és jól megismerjék” – tartalmazza az igazgatói jelentés 1930-ban.⁴³

Az iskola precízen vezetett statisztikái és áttekinthetően megszerkesztett éves értesítői (a *Jahresberichte*) alapján pontosan követhetjük az évek során az oktatói gárda összetételével, az iskolai tananyaggal és tantárgyankénti órabontással, a tanulói listákkal és statisztikákkal (tanulószám, anyanyelv, állampolgárság), és a tanév történéseivel kapcsolatos információkat. Ezekből az iskola nemzetközi karakterére következtethetünk.

³⁹ A német birodalmi iskolában már nincs hely. *Budapesti Hirlap*, 1931. június 26. 9.

⁴⁰ *Bericht über das 31. und 32. Schuljahr 1938–40*. Budapest, 1940. Entwicklung der Schule in den Jahren 1908–1940. 15.

⁴¹ Bericht über das 25. Schuljahr 1932–33. In: HUBLITZ, 1933. 4.

⁴² KEMÉNY, 1927. 4.

⁴³ *Bericht über das 22. Schuljahr 1929–30*. Szerk. HUBLITZ, Friedrich-Karl. Budapest, 1930. I. Allgemeiner Bericht des Direktors. 1.

Példaként az 1929/30-as tanévet kiragadva (azért épp ezt, mert a saját kutatásaim homlokterében álló neves Délkelet-Európa-történész, Fritz Valjavec⁴⁴ indíttatását vizsgálva az ő itteni érettségiző évfolyamát alaposabban is szemügyre vettem⁴⁵), a statisztika szerint az iskola 12 osztályát 518 tanuló látogatta, szinte pontosan ugyanannyi lány, mint fiú (254/264). 19 nációt, létszámuk szerinti sorrendben magyar, birodalmi német, osztrák, cseh, holland, lengyel, román, svájci, orosz, lett, francia, olasz, görög, angol, dán, jugoszláv, török, bolgár és svéd gyermekeket regisztráltak. Anyanyelvük alapján 278-an tartoztak a német, 240-en a nem német kategóriába. A négy nagyobb létszámú nációt tekintve német anyanyelvű volt a 293 magyar állampolgárból 82, a 107 birodalmi németből 107, a 45 osztrákból 44 és a 31 „cseh”-nek nevezett állampolgárból 28.⁴⁶ A XII. osztály érettségi vizsgára bocsátott 22 tanulójáról (épp a fele magyar, közülük három izraelita) készített összegző táblázat a végzősök személyi adatain túl (születési idő, hely, állampolgárság) vallási hovatartozásukat és édesapjuk foglalkozását is tartalmazza.⁴⁷ A szóban forgó évfolyamra járók szülei közt volt mérnök, orvos, tanár, hivatalnok, katonatiszt, gyáros, nagykereskedő, igazgató, sőt budapesti osztrák követ⁴⁸ is. Az összegzés még arra is figyelmet fordít, hogy az adott év írásbeli érettségi kérdéseinek, illetve feladatainak felsorolásán⁴⁹ túl a végzősök tanulmányi továbbmenetelét is figyelemmel kísérje.

A Reichsdeutsche Schule falai közt működő tanári kar, a 20-as évek legelején megtörtént nagyszabású személyi változások óta jószerével stabilnak és állandónak tekinthető. Az iskola – 25 éves fennállására visszatekintő – jubileumi értesítője erről így ír: „[...] az utóbbi években csupán igen csekély változások következtek be a tanárokat illetően, a német és a magyar tanerők a legszebb harmóniában dolgoznak

⁴⁴ Valjavec tudományos életművéhez és kiterjedt magyarországi kapcsolatrendszeréhez ld.: OROSZ László: *Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban*. Budapest, Ráció, 2014.

⁴⁵ Valjavec később tudományos karriert befutó osztálytársai közt ott volt Magyar Beck Vladimír mezőgazdasági gépészmérnök, az Agrártudományi Egyetem címzetes egyetemi tanára, az Állatorvos-tudományi Egyetem díszpolgára, a Magyar–Orosz Mezőgazdasági Szótár szerkesztője, szakkönyvek (Mezőgazdaság és élelmezésügy I–II.) szerzője, továbbá Szentágothai (az iskola érettségizőinek nyilvántartásában még: Schimert) János is, a neves anatómus, az MTA elnöke. *Bericht über das 22. Schuljahr 1929–30*. VI. Die Reifeprüfung haben bestanden. 10. (No. 1 és No. 17.)

⁴⁶ *Bericht über das 22. Schuljahr 1929–30*. V. Schülerstatistik. 9.

⁴⁷ *Bericht über das 22. Schuljahr 1929–30*. VI. Die Reifeprüfung haben bestanden. 10.

⁴⁸ Valjavec osztálytársai közül Marie Agnes Calice-nek volt az édesapja a budapesti osztrák képviselő 1918 óta vezető (amúgy neves orientalista és egyiptológus) Franz Alfred Heinrich Graf Calice (1875–1935). AGSTNER, Rudolf: *Handbuch der Österreichischen Auswärtigen Dienstes. Band 1: 1918–1938. Zentrale, Gesandtschaften und Konsulate*. Wien, Lit, 2015. 244.

⁴⁹ *Bericht über das 22. Schuljahr 1929–30*. VII. Die Aufgaben der schriftlichen Reifeprüfung. 11.

együtt.”⁵⁰ Ami a tanárok nemzeti hovatartozását illeti, erről is pontos kimutatásokkal rendelkezünk. A már említett metszet évében, 1930-ban, 23 tagból állt a tantestület, ebből 9 magyar állampolgár volt, 1 osztrák, a többi 13 pedig – köztük az igazgató, Friedrich-Karl Hublitz – birodalmi német (porosz, szász, hesseni, bajor, württembergi).⁵¹ A tanári kar magyar tagjai közül egyértelmű tekintéllyel bírt Helle Ferenc, aki a legrégebb óta, már 1920-tól tanított az iskolában. Hellének a tantestületen belüli helyét jól jelzi, hogy 1932 októberében, Klebelsberg Kuno korábbi kultuszminister gyászszertartásán az igazgató kíséretében ő képviselte az iskolát.⁵² A történész Helle, aki a magyar–német kultúrkapcsolatok kutatója volt (szintetikus igényű, igaz 1945 után indexre tett könyve⁵³ is megjelent a témáról), az iskola tanáráként a magyar nemzeteszmé és a magyar államgondolat elkötelezett híveként igyekezett befolyásolni a tanulók szemléletét.⁵⁴

A tantestület német tagjai többnyire nyitott, toleráns gondolkodású pedagógusok voltak, így jellemzik őket a tanítványok későbbi visszaemlékezései is; alkalmasint épp ezért, a Hitler hatalomátvételével beköszöntő átrendeződség előtt a számukra nagyobb szabadságfokot jelentő budapesti intézménybe kerülve próbáltak kivárára berendezkedni.⁵⁵ Politikailag látványosan semlegesek, sőt passzívak voltak: óva-

⁵⁰ Bericht über das 25. Schuljahr 1932–33. In: HUBLITZ, 1933. 5. A jubileumi iskolai értesítő az első nyomtatott „Jahresbericht” óta az iskolában tevékenykedő s így nyomon követhető oktatói állományról is közöl egy listát (évfolyamonkénti bontásban). *Uo.* IX. Die an der Schule tätigen Lehrer. 15.

⁵¹ *Bericht über das 22. Schuljahr 1929–30.* III. Das Lehrerkollegium 1929–1930. 7.

⁵² Helle rang- és fizetési fokozatainak emelkedése is nyomon követhető a korabeli közlönyök segítségével. 1938. június 30-án a magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére Hellének, „a budapesti Német Birodalmi Iskolához szolgálattételre beosztott” állami gimnáziumi rendes tanárnak a gimnáziumi igazgatói címet adományozzák (*Budapesti Közlöny*, 1938. július 9. 3.). 1943. július 1-jével mint gimnáziumi igazgatói címmel felruházott állami gimnáziumi tanárt „a VI. fizetési osztály 3. fokozatának megfelelő 10. fizetési fokozatba” léptetik elő (*Budapesti Közlöny*, 1943. augusztus 8. 1.). 1941. július 21-ével pedig a gimnáziumi igazgatói címmel felruházott állami gimnáziumi rendes tanár helyett a tanügyi főtanácsos gimnáziumi igazgatói cím viselésére jogosítják (*Budapesti Közlöny*, 1944. július 28. 2.).

⁵³ HELLE Ferenc: *A magyar–német művelődési kapcsolatok története.* Budapest, Egyetemi, 1942. – Ismertetése A. F. Ch. WIRTHOVEN-től [TAFERNER Antal – O.L.]. *Deutsche Forschungen in Ungarn*, 1944–1985 [Hef 1–4. 1985!]. 394–396; valamint *Néptanítók Lapja*, 1942/20. 1008–1009, ill. *Pesti Hírlap*, 1942. október 10. 6.

⁵⁴ E gondolatkör jegyében általános népnevelői tevékenységet is föl vállalt, egyebek mellett népszerűsítő tudományos előadások tartásával, mégpedig az adott kor viszonyai között a lehető legszélesebb nyilvánosságot biztosító fórumon: „Franz Helle, a budapesti német birodalmi iskola tanára október 20-án németnyelvű előadást tart a rádióban Ungarn in Breslau (Magyarok Boroszlóban) címmel.” *Pesti Napló*, 1938. október 7. 17.

⁵⁵ E motivációjukat érzékeny reléekkel rendelkező diákjaik is hamar megérezték. Markó László egyetemi tanár, akadémikus, az MTA kémiai tudományok osztályának elnöke életútjára (Veszprém díszpolgárává választásakor, 2011-ben) visszatekintve így emlékezett az egykori alma materre:

kodtak a fogadó állam és az itteni német kisebbség közötti (például a kisebbségi iskolák sorvasztása ügyében fellángoló) nemzetiségpolitikai küzdelmekben állást foglalni, továbbá igyekeztek a legkevésbé sem úgy feltűnni, mintha a német birodalmi célok hordozói és előretolt bástyái volnának. Pedig 1933 után észrevehető törés mutatkozik valamennyi külföldi német iskola működésében: ha eddig a nagyszerű német kultúra és tudomány értékeinek közvetítése, ezután már az „új Németország” eszmeiségének propagálása képezte Berlin elvárását. Márpedig ez, különösen ahol nagyobb arányú volt a zsidó diákok jelenléte (így tehát Budapesten is), komoly dilemma elé állította a német iskolák vezetését. A tanulók egy részének eltávolítása ugyanis érzékeny anyagi veszteséget jelentene a kieső tandíjbevételek miatt. Ez volt az oka – nem vitatva a humanitárius megfontolásokat sem –, hogy a leginkább érintett külföldi német iskolák (Isztambul, Thesszaloniki, Budapest) tudatosan fékeztek a radikalizálódást s igen visszafogottan viselkedtek zsidó diákjaikkal.⁵⁶

E mérsékelt szellemiséget vitték tovább Budapesten a Hublitzot felváltó igazgatók is (Peter Rettig 1933–37 között, majd Friedrich Lange 1937-től), amennyiben következetesen ellenálltak Berlin ama elvárásának, hogy az iskolának nemzetiszocialista arculatot adjanak. Tették ezt akkor is, amikor zsidó származású diákjaik jogainak megvédelmezése érdekében akár az intézmény és az NSDAP közötti feszültséget is föl merték vállalni,⁵⁷ de tették fű alatt akkor is, amikor bizonyos ügyekben mégis engedni, alkalmazkodni kényszerültek. Az idomulás jele, hogy már 1934-ben horogkeresztes zászló lobog az iskola Damjanich utcai épülete előtt „a német nép nemzeti ünnepnapjává” átkeresztelt május 1-jén – szúrja ki azonnal a magyar sajtó. „Úgy a német követség, mint a Damjanich-utcai birodalmi iskola előtt horogkeresztes zászló jelezte, hogy az új Németország ünnepét ülik a budapesti német kolónia tagjai és kedden este 400 terítékes ünnepséget rendeztek a Pannónia-szállóban, amelyen a német követség, élén Mackensen követtel, is hivatalosan képviseltette magát.”⁵⁸ Ugyanez a kritikus szemű sajtó hamarosan arról is tudósít, hogy aligha véletlenül épp a Reichsdeutsche Schule épületét ragasztják tele röpcédulákkal a szocdemek.⁵⁹

„Félreértés ne essék, nem náci szellemben neveltek minket. Ennek nagyon egyszerű oka volt: azok a német általános és középiskolai tanárok, akik nem lelkesedtek a náci ideológiáért, szívesen jöttek Budapestre tanítani – így mégis messzebb voltak a tüztől.” <http://vportre.hu/2011-nyar/kuezoettem-a-provincialis-szemlelet-ellen>

⁵⁶ WAIBEL, 2010. 1, 4.

⁵⁷ DEGER, 1998. 190. – WAIBEL, 2010. 349–350.

⁵⁸ Német május elseje. *Ujság*, 1934. május 2. 7.

⁵⁹ A német követség feljelentésére 400 pengőre ítélték Esztergályos Jánost. *8 Órai Ujság*, 1937. október 27. 2. – Engedély nélküli falragaszok miatt elítélte a rendőrbíróság Esztergályos János képviselőt. *Budapesti Hírlap*, 1937. október 27. 9.

Rendszeresen jelennek meg beszámolók az iskola fölkeresését kitüntetett programként kezelő birodalmi államférfiak budapesti látogatásairól is. Kiemelkedő esemény volt a magyar kultúrpolitikának mindig is jóakarató barátjaként jellemezhető Carl Heinrich Becker porosz kultuszminiszter (1926. májusi) látogatása,⁶⁰ aki a Dunapalotában lévő lakosztályában még a sajtó képviselőit is vendégül látta, s a magyar tudományos élet nagyságai – Goldziher Ignác, Gragger Róbert – iránti régi barátságát méltatva „egyenesen imponáló”-nak nevezte a magyarság kulturális magasba töréséért meghozott áldozatokat. „Szimbolikus jelentőséget” tulajdonított továbbá a budapesti németbirodalmi iskolának, melynek léte az ő szemében azt bizonyítja, hogy „a magyarság – pedig az Ausztriával való kapcsolat sok keserű emléket hagyhatott – még mindig nagyra becsüli a németekkel való kulturális együttműködést”.⁶¹ Beckert a 30-as években már nemzetiszocialista prominensek követik, így 1934 októberében Rust,⁶² 1936 szeptemberében Goebbels,⁶³ 1937 decemberében Schirach,⁶⁴

⁶⁰ Imponáló a magyarság áldozata a kultúráért – mondotta Becker porosz kultuszminiszter. *8 Órai Ujság*, 1929. május 29. 3. – Dr. Becker porosz kultuszminiszter látogatása. *Néptanítók Lapja*, 1926/23–24. 14–17. 14.

⁶¹ *8 Órai Ujság*, 1929. május 29. 3. Ugyanitt elmondta azt is, hogy „[...] mi, németek, nem ismerjük eléggé a külföldi kultúrákat. Így született meg az a terv, hogy a berlini egyetem kötelékében a külföldi kultúrák megismertetésére külön intézeteket létesítünk.” Ami a Berlini Magyar Intézetet illeti, „[...] megállapíthatom, hogy ez az intézmény valósította meg legtökéletesebben azt az ideát, amely a szemünk előtt lebegett.” Látogatása zárásaként előadást tartott a Parlament delegációs termében „Preußisch-deutsche Kulturpolitik nach dem Kriege” címmel. Ennek részletes értékelését ld.: K. F. [KEMÉNY Ferenc]: Szellemi együttműködés Magyarország és Németország között. *Magyar Paedagogia*, 1926. 160–170. [A továbbiakban: KEMÉNY, 1926.] – Becker látogatásáról ld.: UJVÁRY Gábor: Carl Heinrich Becker feljegyzése 1926. május–júniusi magyarországi látogatásáról. *Lymbus*, 2006. 279–306. – Becker kiváló magyar kapcsolataihoz ld.: UJVÁRY Gábor: Baráti háromszög (Carl Heinrich Becker, Klebelsberg Kuno, Gragger Róbert és a hungarológia megszületése. *Hungarológia*, 2000/3. 99–120, valamint UJVÁRY Gábor: Auswirkungen Preußens auf die ungarische Wissenschaftspolitik in den 1920er Jahren: Friedrich Schmidt-Ott, Carl Heinrich Becker und Graf Kuno Klebelsberg. In: *Wissenschaften und Wissenschaftspolitik. Bestandsaufnahmen zu Formationen, Brüchen und Kontinuitäten im Deutschland des 20. Jahrhunderts*. Szerk. BRUCH, Rüdiger vom. Stuttgart, Steiner, 2002. 180–192.

⁶² A német nevelésügyi miniszter Budapesten. *Pesti Hírlap*, 1934. október 13. 11. – Rust miniszter látogatásai. *Ujság*, 1934. október 13. 9. – Rust német kultuszminiszter Az ember tragédiájának előadásán. *Budapesti Hírlap*, 1934. október 13. 6. – Rust német kultuszminiszter pénteki látogatásai. *Pesti Napló*, 1934. október 13. 12.

⁶³ Göbbels német miniszter Budapesten. *Budapesti Hírlap*, 1936. szeptember 29. 7. – Göbbels német miniszter Budapesten. *Pesti Hírlap*, 1936. szeptember 29. 12. – Göbbels négy órát töltött Budapesten. *Pesti Napló*, 1936. szeptember 29. 11.

⁶⁴ A német birodalmi ifjúsági vezető Budapesten. *Pesti Hírlap*, 1937. december 15. 9. – A kormányzó elsőosztályú Érdemrenddel tüntette ki Baldur von Schirachot. *Budapesti Hírlap*, 1937. december 15. 5. – A kormányzó kihallgatáson fogadta Baldur von Schirachot. *Pesti Napló*, 1937. december 15. 10. – Elutazott Budapestről Baldur von Schirach. *Ujság*, 1937. december 15. 2.

1938 januárjában Bohle.⁶⁵ Utóbbiak nyilván sokak szemében ejtettek foltot az intézmény imázsán.

Pedig az iskola csakugyan gondot fordított arra, hogy a magyar közvélemény szimpátiáját „hazafias magatartás” révén nyerje meg. A kormányzóné nyomorenyhítő segélyakcióinak rendszeres adományozói közt a napilapokban közzétett listákon mindig ott találjuk az iskolát,⁶⁶ s 1940 nyarán még az árvízkárosultak javára indult országos gyűjtésbe is adományt tett az iskola Kazinczy önképzőköre.⁶⁷ A magyar és a német kultúra találkozási pontjai köré szervezett iskolai rendezvényekről is rendszeresen tájékoztat a korabeli sajtó. Csak néhány példa ezek közül: német mesedélután gyermekeknek,⁶⁸ Weber-zeneünnep (Klebensberg, Becker és von Schoen követ részvételével),⁶⁹ Goethe-ünnep a Vigadóban (a vendégek közt Károlyi Gyula miniszterelnök feleségével és Berzeviczy Albert Akadémia-elnökkel),⁷⁰ és az iskola szokásos karácsonyi matinéja keretében a „Hazáért és szabadságért” mottó jegyében a Magyar Színházban megrendezett ünnepség, ahol Budavár 250 évvel azelőtti visszavételének tisztelegve a diákszínjátszó kör (tudatosan magyar tematikát választva) Theodor Körner *Zrínyi* című darabját mutatta be.⁷¹ Utóbbi kapcsán a tudósítások kiemelik, hogy a színre vitt művet „[...] a nagy német költő 1813-ban írt[a] azzal a céllal, hogy a nagy magyarnak hősi hazaszeretetével az ébredező német szabadságzellelre buzdítóan hasson.”⁷²

S végül az iskola fennállásáról a kerek évfordulókon nagyszabású rendezvényekkel megemlékező „jubileumi ünnepségek” is a bizalom és a barátság elmélyítéséhez kívántak hozzájárulni. A 20 éves évforduló megünneplésére a Vigadó nagytermében

⁶⁵ Bohle német államtitkár szerdai napja Budapesten. *Pesti Napló*, 1938. január 27. 5. – A német sajtó Bohle államtitkár látogatásának jelentőségéről. *Budapesti Hírlap*, 1938. január 27. 3. – Bohle államtitkár Széll belügyminiszternél. *Pesti Hírlap*, 1938. január 27. 3.

⁶⁶ A kormányzóné nyomorenyhítő mozgalma. *Pesti Hírlap*, 1935. december 22. 4. – Adományok a kormányzóné nyomorenyhítő mozgalma. *Pesti Napló*, 1935. december 22. 18. – A kormányzóné segélyakciója. *Budapesti Hírlap*, 1936. január 4. 12. – A kormányzóné nyomorenyhítő mozgalma. *Pesti Napló*, 1937. november 23. 12. – Adományok Horthy Miklósné akciójára. *Ujság*, 1937. november 23. 4. – A kormányzóné nyomorenyhítő mozgalma. *Pesti Hírlap*, 1937. december 28. 6. – A kormányzóné nyomorenyhítő mozgalma. *Pesti Napló*, 1937. december 28. 13.

⁶⁷ Kimutatás az árvízkárosultak javára megindított országos gyűjtés során a Belügyminisztérium 64.100. számú letétzámláján az 1940. évi június hó 4. napján befolyt pénzádományokról. *Budapesti Közlöny*, 1940. június 16. 8.

⁶⁸ Az első német mesedélután a Német Népszínpadon. *Népszava*, 1919. június 17. 8.

⁶⁹ A német birodalmi iskola Weber-ünnepén. [A cikket illusztráló fotón Becker, Klebensberg és Schoen együtt látható.] *Az Est*, 1926. május 30. 14. – Ld. továbbá: KEMÉNY, 1926. 162.

⁷⁰ A budapesti birodalmi németek Goethe-ünnep. *Pesti Hírlap*, 1932. március 23. 5. – A Goethe-ünnep. *Ujság*, 1932. március 23. 6.

⁷¹ A budapesti Németbirodalmi Iskola ünnepi matinéja. *Budapesti Hírlap*, 1936. december 6. 10.

⁷² Körner Zrínyi-je a birodalmi német iskola előadásában. *Budapesti Hírlap*, 1936. december 15. 9.

került sor, mégpedig Klebelsberg Kuno kultuszminiszter (és államtitkára, Petri Pál), valamint von Schön német és Calice gróf osztrák követ jelenlétében. A két kultúra egymáshoz közelebb hozásának tiszta szándékát minden megszólaló kiemelte, s gesztusértékűnek tekinthető az is, hogy Breslau egyeteme, amely képviseltette magát az eseményen, tiszteletbeli diplomát nyújtott át a budapesti német iskolaegyesület elnökének (Schulz Frigyes Ferenc hajógyár-igazgatónak), hangsúlyozva azt, hogy e megtiszteltetés egyben a magyar államnak és a közoktatásügy miniszterének is szól.⁷³ A 30 éves jubileumi ünnepséget a Magyar Színházban rendezték, s megtisztelte azt Teleki Pál kultusz- és Tasnádi Nagy András igazságügy-miniszter, továbbá Erdmannsdorff német (sőt még Sztoilov bolgár) követ is. Beszédében az iskola igazgatója, Friedrich Lange külön kiemelte az intézménye részéről mindvégig tapasztalt bizalmat a magyar állam részéről, s végeredményben a két kultúra és népiség közötti kölcsönös tiszteletet, illetve a megértést és együttműködést előmozdító útépitést jelölte meg az iskola feladatául.⁷⁴

Az efféle imázsépítő, jól érzékelhetően a befogadó közegnek szóló baráti gesztusok értékelése kapcsán meggyőződésünk szerint akkor járunk el helyesen, ha e magatartást a korabeli Németország oktatási intézményeinek arculatával vetjük össze. A *Pesti Napló* 1938 novemberében (a Német Távirati Irodára hivatkozva) *Zsidók többé nem járhatnak német iskolába* címmel tudósított a németországi zsidóellenes intézkedésekről. A korlátozások egyfelől érintették a német felsőoktatást: „Rust birodalmi miniszter táviratban utasította a német főiskolák rektorait, hogy zsidóknak tiltsák meg az előadásokon való részvételt, és tiltsák ki őket a főiskolák épületéből. Most készülő törvényjavaslat szerint a jövőben zsidók nem tanulhatnak német főiskolákon.” Ugyanakkor a német iskolarendszer alsóbb fokaira is hasonló szigor sújtott le: „Rust birodalmi népoktatási miniszter az ügy további törvényes rendezéséig azonnali hatállyal elrendelte, hogy zsidóknak tilos német iskolák látogatása. A zsidók csak zsidóiskolákat látogathatnak. Amennyiben ez még nem tör-

⁷³ A budapesti birodalmi német iskola ünnepélye. *Ujság*, 1928. november 16. 8. – A birodalmi németek budapesti iskolájának jubiláris ünnepe. *Pesti Hírlap*, 1928. november 16. 9. – Klebelsberg Kuno résztvett a budapesti német iskola jubileumán. *Pesti Napló*, 1928. november 16. 11. – A birodalmi németek budapesti iskolája. *Budapesti Hírlap*, 1928. november 16. 10. – A birodalmi németek budapesti iskolája. *Néptanítók Lapja*, 1928/45–46, 52–53.

⁷⁴ A budapesti német iskola ünnepe. *Ujság*, 1938. november 29. 10. – Teleki Pál gróf és Tasnádi Nagy András a budapesti német iskola jubileumán. *Budapesti Hírlap*, 1938. november 29. 4. – A budapesti német iskola. *Az Est*, 1938. november 29. 10. – A budapesti német birodalmi iskola jubileuma. *Pesti Hírlap*, 1938. november 29. 19. – A budapesti németbirodalmi iskola. *Pesti Napló*, 1938. november 29. 11.

tént volna meg, azonnal el kell bocsátani az ezidőszerint német iskolákat látogató zsidó tanulókat.”⁷⁵

A Berlin irányából érkező folyamatos nyomást természetesen nem lebecsülve, egy ennek épp ellentmondó, s ezért az iskola beszűkült mozgásterét némiképp árnyaló adalék is rendelkezésünkre áll.⁷⁶ A németiség történelmi felelőségének kérdésében már régóta tartó történészvita (Historikerstreit) egyik közelmúltbeli epizódjaként Joschka Fischer korábbi német külügyminiszter kezdeményezésére Németországban egy – sokak által előítéletektől és prekoncepcióktól fertőzöttnek tartott – „független történészbizottság” alakult abból a célból, hogy feltárja a német „külügy” (az Auswärtiges Amt) felelőségét, közreműködői, sőt „társtettesi” szerepkörét a náci Németország zsidó- és emberiségellenes tevékenységében. A bizottság az életre hívását indokoló előzetes politikai elvárásoknak megfelelő konklúzióra jutott, amit aztán nagy port felverő könyv alakjában meg is jelentetett.⁷⁷

Az ennek megállapításaival – egészében és a legapróbb részletek terén is – polemizálni kívánó ellenvélemények egyik legkoherensebb megjelenítőjének tekinthető az a friss munka,⁷⁸ amelyben a szerző árnyalni kívánja a német külügy szerinte tendenciózusan felnagyított náci fertőzöttségét. Ebben az összefüggésben felhozott példái közt ott találjuk a budapesti Reichsdeutsche Schule esetét is, amelynek hat zsidó származású tanulója 1941 tavaszán azt kérvényezi, „[...] hogy ebben a nyilvánvalóan igen jó német iskolában a magyar szövetséges egyre erősödő faji politikája ellenére is letehessek az érettségüket.” Az Auswärtiges Amt kultúrpolitikai osztályának vezetője, Fritz von Twardowski, akit az említett független bizottság jelentése alapján „mélységesen barna”, „súlyosan bűnös” és „a legrosszabb fajtából való náci hivatalnok”-nak tarthatnánk,⁷⁹ 1941. március 14-én a róla feltételezettekhez képest igen meglepő választ küldet a zsidó diákok ügyében. Az irányukban érzett empátia olvasható ki a következő sorokból: „Ha ez az irat a magyar zsidó diákok kérelmével bekerül az Auswärtiges Amt hivatali ügymenetébe, úgy azzal minden bizonnyal megpecsételődik az ottani német iskola 6 zsidó diákjának sorsa, vagyis alighanem azonnali elbocsátásukra utasítanak, s így az érettségüket már nem tehetnék le.” Már csak ezért sem kerülhet az irat a hivatal illetékes osztályára, arról nem is beszélve,

⁷⁵ Zsidók többé nem járhatnak német iskolába. *Pesti Napló*, 1938. november 15. 9. – A legelső vonatkozó szabályozás: „Gesetz gegen die Überfüllung deutscher Schulen und Hochschulen” (1933. április 25.).

⁷⁶ Szíves köszönet Ujváry Gábornak, aki felhívta rá a figyelmemet.

⁷⁷ CONZE, Eckart–FREI, Norbert–HAYES, Peter–ZIMMERMANN, Mosche: *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*. München, Blessing, 2010.

⁷⁸ KOERFER, Daniel: *Diplomatenjagd. Joschka Fischer, seine Unabhängige Historikerkommission und Das Amt*. Potsdam, Strauss, 2013. [A továbbiakban: KOERFER, 2013.]

⁷⁹ Kiemelések tőlem, KOERFER, 2013. 79.

hogy az érettségi előtt állók kizárása csak még tovább erősítené a „német szigor” föl-
emlegetésével operáló ellenséges propagandát. A követségnek küldött válasz elkészí-
tésével megbízott ügyintéző ezért inkább bizalmasan azt jelzi, „Twardowski úr ez
okból azt ajánlja Önöknek, hogy a 6 zsidó diákot csöndben szemet hunyva [still-
schweigend] engedjék leérettségizni [...]. Remélhetőleg e javasolt megoldással az
ügy elintéződik!”⁸⁰ Szorult helyzetű zsidók kérését a hivatali ügymenet megkerülése
útján sikerre vinni, s mindezt egy német központi szerv vezető beosztású alkalma-
zottja, különösen pedig egy a saját hivatalának bürokratikus gyakorlatával tisztá-
ban lévő diplomata bizalmas tanácsára? Mindez – a tényfeltáró bizottság megállá-
pításait cáfoló munka szerint – legkevésbé sem az elvakult náci felső vezetés és
a külügy széles munkatársi gárdája közötti teljes azonosulás teóriáját (mint „a törté-
nésbizottság alaptézisét”) támasztja alá, ehelyett a kérdés sokkal differenciáltabb
megközelítésére sarkall...

Arról, hogy az iskola szellemisége mennyire nem a németországi viszonyokkal
volt konform, valóban a zsidó diákok iránti bánásmód tanúskodik a legbeszédeseb-
ben. S épp ez az, amit az egykori növendékek hálás visszaemlékezései sohasem
mulasztanak el megemlíteni.⁸¹ „Szinte hihetetlennek tűnik – idézi föl Ernst Deger,
az egykori tanár –, hogy még 1944 márciusában is, amikor az amerikaiak már Buda-
pestet bombázták, az iskola sok zsidó származású gyerek számára állított ki érettségi
bizonyítványt. Ezeknek a diákoknak néhány nappal később, a német SS-csapatok
budapesti bevonulását követően már Dávid-csillagot kellett viselniük.”⁸² Az érettségi
vizsga – saját hatáskörben történő – előbbre hozása⁸³ csupán a tanulmányok lezárá-

⁸⁰ KOERFER, 2013. 79–80.

⁸¹ Papp Gábor Zsigmond idézett (2003-as) dokumentumfilmjében a visszaemlékezők szavaiból csak-
nem egyöntetűen kiérződik a hála a zsidó származású diákok mentésével kapcsolatosan. A filmben
megszólalók által elmondottak – német nyelvű – átiratát ld.: Zur Geschichte der Reichsdeutsche
Schule zu Budapest. http://www.humboldt.hu/sites/default/files/reichsdeutscheschule_hintergrund.pdf

⁸² DEGER, 1998. 189.

⁸³ A „rendhagyó érettségire” visszaemlékezve Kende Éva (2014 márciusában) ezt írja: „Már az írás-
beli vizsgák is a megszállt országban zajlottak le, április 1-jén. A szóbeli vizsgák pedig eredetileg
májusra, tehát olyan időpontra voltak kitűzve, amikor Magyarországon a legújabb rendeletek értel-
mében sárga csillagot kellett viselnie minden zsidónak minősülő személynek, ha a lakását elhagyta.
Ezzel a jellel pedig a német iskolában, az un. Reichsdeutsche Schule-ban, amelynek a tanulója volt-
tam, nyilvánvalóan nem lehetett megjelenni. A problémát Dr. Friedrich Lange, az igazgató oldotta
meg. Április 2-án minket, érintetteket (rajtam kívül még hat másik zsidó származású, kikeresztel-
kedett gyerek is érettségi előtt állt) behívott magához az irodájába és megkérdezte (természetesen
németül), hogy ki vagyunk e téve 'légi veszélynek' [...]. Érdekes módon mindnyájan megértettük,
hogy ez egyfajta titkos beszéd – kód – és a sárga csillag viselésére vonatkozik. Igenlő válaszukra
Lange igazgató úr (nyilván a tanári kar aktív vagy hallgatólagos tudomásával) közölte velünk, hogy
vagy megpróbáljuk előzetes felkészülés nélkül másnap (vagyis a kötelező sárga csillag viselése
előtt néhány nappal) elkezdni a szóbeli érettségi vizsgát, vagy tudomásul vesszük, hogy szá-

sának lehetőségét jelentette e diákoknak, az viszont, hogy a beinduló deportálások során (nem kis kockázatot vállalva) az iskola pincéiben bújtattak sokakat, még többet, az életet jelentette néhányuknak.⁸⁴

A '30-as évek végén Berlin úgy határozott, hogy a sikeresen működő és tekintélyes budapesti iskolát a Reich presztízis-szempontjait is kielégítő impozáns új iskolaépületbe költözteti. Az iskola 1939/40-es tanévi *Jahresbericht*-je már arról tájékoztat, hogy megfelelő helyszínt találtak a Vérmezőnél, a Krisztina körúton (a korábban lebontott Karácsonyi-palota hatalmas telkén). Az iskola alapítványának elnökségi ülése 1940. április 2-án döntést hozott annak megvásárlásáról, az Auswärtiges Amt pedig a tervek elkészítésével megbízta Werner March professzort, az 1936-ra átadott berlini olimpiai stadion tervezőjét.⁸⁵ 1941 februárjában már a 125 méteres homlokzatú „iskolapalota” építésének tavaszi megkezdéséről írt a *Népszava*,⁸⁶ a *Tér és Forma* című szaklap pedig az 1942. évi budapesti Őszi Lakberendezési Vásárhoz kapcsolódóan az Országos Iparegyesület által szervezett *A jövő Budapestje* című kiállítás bemutatásakor külön kiemeli a Németbirodalmi Iskola remekbe szabott makettjét.⁸⁷ Az építés a háború későbbi szakaszában azonban már nem valósult meg, sőt 1944. október 10-én egy bombatámadás következtében az iskola Damjanich utcai épülete is megsérült, így a követség utasítására a tanári kar – a teljes berendezés hátrahagyásával – elhagyta az épületet, s a német állampolgárok evakuálására biztosított különvonaton távozott az országból...⁸⁸

munkra elhalasztódik az érettségi. [...] Külön és korán érettségiző kis csoportunk végül is két nap alatt átesett mindenén, a tanárok pedig rövid úton végleges búcsút vettek tőlünk.” KENDE Éva: Az én 1944/45-ös krónikám. <http://www.csillagoshazak.hu/hazak/VII/damjanich49> – Mindezt (még az iskolaigazgató által fölített kérdést is pontosan ugyanúgy visszaidézve) megerősíti egy másik, a Frankfurter Allgemeine Zeitungban (2013 tavaszán) megjelent másik emlékezés is. – VAUBEL, Ulrich O.: Bist Du luftschutzgefährdet? Wie der Direktor der „Reichsdeutschen Schule zu Budapest” seinen jüdischen Maturanden im Frühling 1944 zum Abitur verholfen hat. <http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/medien/unsere-muetter-unsere-vaeter/die-leserdebatte/ulrich-o-vaubel-bist-du-luftschutzgefahrdet-12127590.html>

⁸⁴ E – szintén a visszaemlékezésekben dokumentált – bátor kiállás ismeretében nehéz nem észrevenni az összefüggést az iskola által zsidó diákjai védelmében tanúsított magatartás és ama tény között, hogy a '30-as évek végére elmaradtak az iskola korábbi éves értesítőiben még fellelhető felekezeti jellegű adatok a tanulókról.

⁸⁵ *Jahresbericht für das Vereins- und Schuljahr vom 1. September 1939 bis 31. August 1940*. 3. – March kapott megbízást a koppenhágai német iskola épületének felépítésére is. – WAIBEL, 2010. 353.

⁸⁶ A Karácsonyi-palota helyén német birodalmi iskola épül. *Népszava*, 1941. február 22. 5.

⁸⁷ „A jövő Budapestje.” *Tér és Forma*, 1942/11. 184.

⁸⁸ DEGER, 1998. 190. – WAIBEL, 2010. 414.

